

MƏŞRUTƏ (1900) İNQILABINDAN 60-CI İLLƏRİN SONUNA QƏDƏR TƏBRİZİN DRAMATİK ƏSƏRLƏRİNDƏ TƏNQIDI TƏFƏKKÜRÜN TƏDQIQI

Mustafa SIRUS*

Pejman DADKHAH***

Xülasə: Müasir formada teatr İranda yeni bir fenomendir. Əslində, bu mədəniyyət fenomeni müasirliyin yaranması və o dövrün ziyalılarının İranda dramaturgiya ədəbiyyatı sahəsində eksperimentlər şəklində bu sənətlə tanışlığı ilə eyni vaxtda özünü göstərmişdir. Təbriz geosiyasi mövqeyinə görə İranda modernizmin qapısıdır. İranda pyes formatı yaranana qədər - qərb formasında sosial tənqiddə əsaslanan ədəbiyyat Parlaq presedentinə görə o, daha çox şeir və hekayə şəklində təqdim olunurdu. Təbii ki, Təbriz və Azərbaycan da bundan kənarda deyildi. İrəc Mirzə, Mirzə Əli Əkbər Sabir və Mirzə Əli Möjüz Şəbistəri kimi şairlər şeir yazmaqla öz dövrlərinin ictimai-siyasi şəraitinə tənqidi münasibət göstərmişlər. Amma İran cəmiyyətinə təsir edən məsələlərə tənqidi nəzər salan ilk pyesləri Mirzə Fəth Əli Axundzadə və Təbrizli Mirzə Ağa, yazmışlar və əslində İranda ictimai-siyasi tənqiddə əsaslanan teatrın təməli məhz Məşrutənin qəbul olunduğu illərdən başlayır. Təbriz teatri bu dövrdə - Məşrutədən 60 illərin axırlarına qədər - ictimai siyasi eniş-yoxuşlarda həmişə fəal rol oynamışdır. Bu məqalədə Təbriz teatrının tarixi inkişafı ilə paralel olaraq Təbrizdə baş verən siyasi-ictimai eniş-yoxuşların tamaşaya qoyulan pyeslərin tənqidi düşüncəsinə qarşılıqlı təsiri və əksi qeyd olunur. Bu tədqiqat təsviri və analitik formatda davam edəcək; və mərhələləri həyata keçirməyə çalışır: tədqiqatın dizaynı, seçmə, məlumat toplama, məlumatların təhlili, müzakirə və nəticə; Problemin cavabına addım-addım yaxınlaşır.

Açar Sözlər: *tənqidi teatr, Təbriz teatri, Axundzadə, Mirzə Ağa Təbrizi, Sa'idi*

A Study of Critical Thought in Tabriz Dramatic Works from the Constitutional Era to the End of the 1960s

Abstract: Theater in its modern form is a new phenomenon in Iran. In fact, this cultural phenomenon manifested itself in the form of experiments in the field of dramatic literature in Iran at the same time as the emergence of modernity and the acquaintance of intellectuals of that era with this art. Tabriz is the gateway to the manifestations of modernism in Iran due to its geopolitical location. Literature based on social criticism was presented mostly in the form of poetry and stories before the establishment of the play format - in its Western form - in Iran, given its brilliant precedent. However, the first plays that had a critical look at the issues of Iranian society were written by Mirza Fathali Akhundzadeh and Mirza Agha Tabrizi, and in fact, the foundation of theater based on social and political criticism in Iran began in the years of the Constitutional Era. During that era, theater in Tabriz dealt with topics such as the criticism of traditions, as well as the denunciation of superstitions and the adaptation of existing conditions to assumed conditions. Tabriz theater has always played an active role in this period of time - the Constitutional Era until the end of the 1960s - and in the ups and downs of social and political life. In this article, in parallel with the historical treatment of the evolution of theater in Tabriz, the reciprocal impact of the political and social ups and downs in Tabriz on the critical thought of the performed plays and vice versa is pointed out. This research will proceed in a descriptive-analytical format and will try to approach the answer to the problem step by step.

Key Words: *Critical Theater, Tabriz Theater, Akhundzadeh, Mirza Agha Tabrizi, Saedi*

Giriş

Görünür ki, hər hansı bir ictimai siyasi hərəkətin yaranması üçün müəyyən ön plan lazımdır. Xüsusən də inqilab və ya hərəkət deyilən bir fenomenin meydana çıxması üçün mövcud vəziyyət haqqında maarifləndirmək, onu inkişaf etmiş cəmiyyətlərlə müqayisə edərək tənqid və tənqidi təfəkkür yolu ilə vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün bir üsul təqdim etmək zəruri sayılır. Sosial elm adamlarının dediyi kimi, modernizmin təməlində məktəb, qəzet və teatr dayanır. Əldə olan sənədlərə görə, Qacar dövrünün sonlarında maarifçilik və ictimai tənqidin sütunlarından biri ədəbiyyata (poeziyaya) və xüsusilə dramaturgiya adlanan yeni yaranan fenomenə rəhbərlik edirdi. Bir tərəfdən İran ziyalılarının, xüsusən də Azərbaycan ziyalıları rus (Qoqol) və fransız (Molier) dramaturqlarının əsərləri ilə yaxından tanış olması, digər tərəfdən isə bədət və mövhumatların cəhalətini və insanların həyatının sütunlarında təsirini,

* Dr., İslam Azad Universiteti, Tehran Mərkəzi Bölməsi, İncəsənət fəlsəfəsi üzrə fəlsəfə doktoru, Təbriz, İran (müəllif), mostafa_sirous@yahoo.com.

**** Doç. Dr., İqbal Lahori Ali Təhsil İnstitutunun assistenti, Məşhəd, İran, p.dadkhah@eqbal.ac.ir

dramaturgiya sənətinin möcüzəsini və onun təsir gücünün görünməsi ilk tamaşanın Azərbaycanda və İranda yaranmasına səbəb oldu. Və hər bir siyasi-ictimai vəziyyətdə teatr yaradıcıları ya təsir alıb, ya da təsirli olublar. Bu məqalə məşrutə dövrünün (1900) qarışmış ictimai-siyasi şəraitini çəkməklə dramaturgiya sahəsinin ilkin söylərinə işarə edir və 1960-cı illərin sonlarına qədər bəzi tarixi hadisələri araşdırır. Yəni, bu məqalənin əhatə dairəsi Mirzə Fəthəli Axundzadə dövründən Qulamhüseyn Sa'idiyə və o dövrün ictimai-siyasi şəraitinin təsiri ilə bu dövrdə dramatik əsərlər yaratmağa başlayan təsirli dramaturq və rejissorlara qədər olacaq. Xoşbəxtlikdən tamaşanın tarixi və Təbrizdəki teatr ilə bağlı kifayət qədər resurslar var. Amma indiyədək bu məsələ eyni vaxtda prosesdə təhlil olunmayıb. Ona görə də bu məqalədə dramatik bir əsərin meydana çıxması ilə paralel olaraq, həmin əsərin meydana çıxdığı dövrdəki ictimai-siyasi şəraitə də toxunulacaq, həmçinin teatr prosesinin məşrutədən 60-cı illərin sonlarına qədər keçdiyi zamandan bəhs ediləcəkdir.

Problem ifadəsi

Hazırkı tədqiqatın baxışı Təbriz və Azərbaycanın ictimai-siyasi kontekstinə dair teatrının məşrutə inqilabından 1960-cı illərin sonlarına qədərki təkamülünə əsaslanır. Təxminən bir əsrdə tamaşa sənətinin inkişafında Təbriz teatrının tarixi məqamlarda çoxlu dəyişikliklərə məruz qalması fərziyyəsi ilə ictimai-siyasi bərabərliklərdə rol oynamağa çalışmışdır. Bu baxımdan, ilk növbədə, bir problemlə məşğul olmalıyıq: Təbriz teatrı məşrutə inqilabı dövründən 1960-cı illərin sonlarına qədər ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı hansı rolu oynamışdır? Ha belə aşağıdakı kimi suallarla üz-üzə gəldik: Təbrizdə ictimai şərait və siyasi cərəyanlar hansı teatrın yaranmasına səbəb olmuşdur? Təbrizdə fəal sənətkarların teatr biliklərinin təbliğində Qafqazın və Qafqaz teatrının sənətçilərinin rolu nə idi? Məsələ burasındadır ki, qeyd etdiyimiz dövrdə əlimizdə olan məlumat və sənədlərin əksəriyyəti xronikalara yönəlib və onlar teatrın formalaşdığı ictimai-siyasi kontekstdən daha çox teatrın özünün necə səhnələşirməsinə önəm verir. Amma istisna olaraq bəzi müstəqil kitablarda, o cümlədən “Səid Müniri”nin yazdığı “Mirzə Bağır Hacızadə”(2000) və “Bağır Mürtezəvi”nin qələmə aldığı “Əli Azəri və ölümlərin Təbrizdə nümayişi”(2018) və “Əli Qəhrəmanov”un “Təbriz teatrı və Böyükxan Naxçıvanski”(2019) kitablarında sənətkarların yaradıcılığa başladığı Təbriz və İranın ictimai-siyasi mənşəyi, digər mənbələrdə isə onun bir hissəsindən bəhs edilir. Ona görə də bu araşdırmada əsasən İranın makro siyasətindən təsirlənən Təbrizin siyasi-ictimai cərəyanları ilə paralel oynanılan tamaşaların “case study metodu” kontekstində tədqiqinə və araşdırılmasına cəhd edilmişdir. Məqalənin əvvəlində Təbriz teatrına məşrutə dövründən 60-cı illərin sonlarına qədər təsir göstərmiş bir neçə nüfuzlu və görkəmli şəxsiyyətin sənət həyatını qeyd etməliyik.

İlk Şərq Dramaturqu Mirzə Fəthəli Axundzadə

Mirzə Fəthəli Axundzadə; Mütəfəkkir, tənqidçi və dramaturq 1812-ci ildə Azərbaycanın (indiki Azərbaycan Respublikası) Şəki rayonunun Noxa şəhərində anadan olub. Atası Mirzə Məhəmməd Təqi və anası Nanə xanım 1814-cü ildə Şəbüstər (İranın Şərqi Azərbaycanı) yaxınlığındakı Xamne kəndinə köçüblər. Və 1878-ci ildə Tiflisdə (Gürcüstan) vəfat etdi. “O, nəslən İranın Təbriz şəhərinin yaxınlığındakı Xamne kəndindəndir. Şimali Azərbaycanın Nuxa (indiki Şəki) şəhərində doğulub və ilk təhsilini də burada alıb. Bir müddət Gəncədə (1832-1833) qalıb. Burada məntiq, fəhri elmlərini, Mirzə Şəfi Vəzəhdən və nəstəliq xəttini öyrənib. Yenidən Şəkiyə qayıdaraq burada təzəcə açılmış rus məktəbinə daxil olub. O 1834-cü ildə, 19-cu əsrdə Qafqazın mədəniyyət və inzibati mərkəzi olan Tiflisə köçüb.... Filosof və ictimai xadim Mirzə Fəthəli Axundzadə “Molla İbrahimxəlil Kimiagar” (“hekayəti Molla İbrahimxəlil kimyagər”.1850), “Müsyö Jourdan və Dərviş Məstəli Şah” (“hekayət- Müsyö Jourdan həkiminəbatat və dərviş Məstəli şah cadugünü[cadugəri]-məşhur”.1850), “Lənkəran xanının vəzir”, (Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran”.1850), “Xırs Quldurbasan” (“Hekayəti-xırs quldurbasan” 1851), “Hacı Qara” (Sərgüzəşti-mərdi-xəsis”.1852), “Mürafə Vəkilləri” (“Mürafə

Vəkillərinin Hekayəti". "Təbriz Vəkilləri" kimi də yazılıb -1855) məsxərələrini yazıb. Həmin əsərlər küll halında "Təmsilat" adlanıb" (Rəhimli, 2005: 5).

İranın İlk Fars Dramaturqu Mirzə Ağa Təbrizi

Mirzə Ağa Təbrizinin həyatının təfərrüatları və keyfiyyətləri indiyədək açıqlanmayıb və sirr içində qalıb. Amma Mirzə Ağanın Mirzə Fəthəli Axundzadə ilə yazışmaları şəklində olan sənədlərdən Mirzə Ağanın həyatı haqqında məlumat çıxarmaq olar. Bu məktublarda o, özünü Məhəmməd Mehdi oğlu və Təbrizli Mirzə Ağa kimi təqdim edir. Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiqin yazıb redaktorluğu ilə "Mirzə Ağa Təbrizinin beş pyesi" kitabında; Onun ömrü 1851 ilə 1921 arasında qiymətləndirilir. Və O, fəzilətli bir ailədə böyüdü. Həmin kitabda onun atasının Naib əs-Sətna Abbas Mirzənin birinci katibi olmuş eyni Məhəmməd Mehdi ləqəbli Nisar Təbrizi olması mümkündür. Ərəb, türk və fransız dilləri də daxil olmaqla bir sıra dilləri mükəmməl bildiyinə görə, o, hakimlik fəaliyyəti ilə məşğul olub. O, Gülistan Sədi, Divan Hafiz, Tarix Naderi və İmam Məhəmməd Qəzalinin faydası ilə yeniyetmələrin təhsil keyfiyyətinə dair etik risalənin müəllifidir. Mirzə Ağanın dramatik əsərləri, "Xan zamanının idarəçilik yolu", "Əsrəf xanın əhvalatı", "Şah Qoli Mirzənin Kərbəlaya getməsi əhvalatı"; 1955-cü ildən əvvəl Mirzə Məlkəm Xan Nazim əd-Dövlə təxəllüsü ilə nəşr edilmişdir. Azərbaycan tədqiqatçısı İbrahimov 1955-cü ildə dördüncü pyesi olan "Həyəti Eşq Bazi Ağa Həşim" əsərini təqdim edərkən bu əsərlərin müəllifinin ilkin adını, yəni Mirzə Ağa Təbrizinin adını açıqladı.

Hüseyn Cavid

"O, tanınmış Azərbaycan şairi, yazıçısı, dramaturqu və Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının nümayəndələrindən biridir. Hüseyn Cavid 1882-ci ildə indiki Naxçıvanın "Kəngərli" şəhərinin "Şahxatı" kəndində Ruhani ailəsində anadan olub. İbtidai məktəbi dini məktəbdə, 1894-1898-ci illərdə isə "Məktəb Təbiyyət" adlı orta məktəbdə elm öyrənmişdir. 1894-cü ildə Təbriz şəhərinə səfər etmiş və 1903-cü ilə qədər "Talebiye" məktəbində oxumuşdur. Daha sonra İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində oxumuş və 1909-cu ildə həmin universiteti bitirmişdir. Sonra Naxçıvan, Gəncə və Tiflis şəhərlərində, 1915-ci ildən isə Bakıda müəllimlik etmişdir. Hüseyn Cavid Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ənənələrini inkişaf etdirən ədəbiyyat xadimlərindən biri hesab olunur. Onun əsərləri arasında "Keçmiş Günlər" (şeirlər toplusu), "İblis", "Peyğəmbər", "Teymur Ləng", "Siyavəş", "Şeyx Sənan", "Xəyyam" pyeslərini göstərmək olar. Hüseyn Cavid 1941-ci il dekabrın 6-da sürgündə Rusiyanın Tayşetski quberniyasının Şevçenko kəndində vəfat edib. Hüseyn Cavid Şərqi Şekspiri adlandırırlar" (Gədikli, 2008: 99).

Üzeir Hacıbəyov

"Üzeir Hacı Bəyli [Hacıbəyov] 1885-ci il sentyabrın 18-də Ağca Bədi Qarabağ kəndində kəndin katibəsi olmuş Əbdülhüseynin ailəsində anadan olmuşdur. Tezliklə Üzeir ailəsi Şuşa şəhərinə köçür. Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Şuşa qədim zamanlardan musiqi və ədəbi ənənələri ilə məşhurdur. Üzeirin Atas, Əbdülhüseyn Hacı Bəyli və anası Şirin Əliverdi Bəyova övladlarını musiqiyə, şeirə sevgi ruhu ilə böyütmüşlər. Ailənin məşhur şair "Xorşidbanu Natəvan"la münasibəti nəticəsində bu sevgi daha da möhkəmlənib. İlk təhsilini ikili rus-Azərbaycan Şuşa məktəbində almışdır. Üzeirin ilk musiqi müəllimi Azərbaycan musiqisinin böyük dahisi olan əmisi, Ağalarbəy Əliverdiyev olmuşdur. Üzeirin gözəl səsi var idi, xalq mahnılarını və maqamları gözəl ifa edirdi. Onun səsi hətta qrammofona da yazılıb. 13 yaşlı Üzeir oğlanlar mahnı qrupunda "Zanbaq məzarı üstündəki dəli" [Zanbaq və Məcnun pyesində] səhnəsində iştirak edib. Bu səhnəni görkəmli müğənni Cabar Qarıyağdıoğlunun iştirakı ilə dramaturq Abdulla Haqverdiyev səhnələşdirib. Bu səhnə gənc Üzeiri o qədər həyəcanlandırdı ki, bəstəkarın öz etirafına görə, bir neçə ildən sonra ilk musiqili səhnə əsərinin - "Zanbaq və Məcnun" operasının yaradılmasında əsas motivasiya oldu. Hacı

Böylə Azərbaycan və Şərq opera sənətinin banisi olan dahi bəstəkar, “Leyli və Məcnun”, “Koroğlu” kimi nadir operaların müəllifi, böyük musiqişünas-alim, ümumi musiqi-estetik konsepsiya yaradan nəzəri alimdir. “Azərbaycan xalq musiqisinin elmi əsasları” nəzəri traktatının müəllifi, görkəmli dramaturq “Ər Arvad”, “O Olmasın, Bu Olsun”, “Arşın mal alan” [sosial tənqidi] operetları yaratmaqla yanaşı, bu əsərlərin rəngarəng və nurlu musiqi əsərlərini də yaratmışdır. O, həm də yazıçı, ehtiraslı jurnalist və sayısız-hesabsız dəyərli məqalələrin müəllifi, gözəl pedaqoq, Azərbaycan bəstəkarlarının və musiqişünaslarının istedadlı nəslinin müəllimi, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının rəhbəri, Elmlər Akademiyasının Elmi-Tədqiqat İncəsənət İnstitutunun rəhbəri, Musiqi Akademiyasının ilk əsas üzvü, Azərbaycan Dövlət Musiqi Akademiyasının təsisçisi və yaradıcısı, professoru, dövlət xadimi idi, ilk polifonik xor, ilk musiqi alətləri orkestri, musiqi məktəbi, musiqi texnikumu. 1948-ci ildə Bakıda əbədiyyətə qovuşmuş və cənazəsi Fəxri qəbiristanlığında dincəlmişdir” (Səfərova, 2009: 4-5).

Mirzə Cəlil Məhəmməd Quluzadə, Yazıçı və Rejissor

Mirzə Cəlil (1866-1932) Naxçıvan rayonunun Nəhorm kəndində İran əsilli ailədə dünyaya göz açıb. Atası Məhəmməd Qulu və babası Hüseyn Əli Bənnə, Xoy şəhərindən Naxçıvana gətmişdilər. O, o dövrün mühüm elm və təhsil mərkəzlərindən biri olan Zaqafqaziya (Qori) adlı məşhur seminariya mühitində böyüyüb formalaşmış, maarifçilik ənənələri başlamışdır. Cəlil Məhəmməd Quluzadə 19-cu əsrin ikinci yarısından sonra məşhurlaşmış. Onun görkəmli ədib kimi formalaşmasında, mənəvi təkamüldə Naxçıvan məktəblərində keçdiyi çətin və şərəfli yolun, o cümlədən əsas yaradıcılarından biri olduğu Naxçıvan teatrının xüsusi rolu olmuşdur. Cəlil Məhəmməd Quluzadə gənclik illərindən Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatına, eləcə də rus və Qərb mədəniyyətinə, o dövrün maarifpərvər düşüncəsinə və ictimai fikrinə, tənqidi-realist ədəbiyyatına, satirik mətbuata və milli mübarizəyə bələd olan yazıçı və vətəndaş kimi ədəbiyyatda keçdiyi yolu müəyyən etmişdir, çünki müstəqilliyi onu Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai-siyasi həyatında ön plana çıxarmışdır. Cəlil Məhəmməd Quluzadə Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm ədəbi cərəyanının banisi, Mollansəreddin ədəbiyyat məktəbinin banisi və milli istiqlal hərəkatının əsas simalarından biridir.

Azərbaycanda yeni tip realist satirik ədəbiyyatın və demokratik mətbuatın əsasını qoyan tanınmış şəxsiyyət kimi Cəlil Məhəmməd Quluzadənin adını çəkməliyik. O, “Ölülər” tamaşasını səhnəyə çıxardığını qeyd edib. “Ölülər” pyesi 1921-cü ildə Təbrizdə tamaşaya qoyulmuşdur. Həmin dövrdə Kefli İskəndər rolunu Böyük Xan Naxçıvani, Hacı Baxşəli rolunu Səməd Moləvi, Məşhədi Oruc Naxcavani rolunu Cabar Əmirov, Hacı Həsən Ağə rolunu Mehdi, Cəlil rolunu Mirzə cəlilin oğlu Midhət, Nazlı rolunu Mirzə Cəlilin qızı Münəvvər, Midhət, müəllim rolunu mehdi Qafqazi, Şeyx Nəsrullah rolunu Əli Azəri canlandırır ifa etmişlər. Mirzə Cəlilin Təbrizdə bir il qalması onun həyatının ən məhsuldar dövrlərindən biri hesab olunur” (Tahirov, 2019: 9-14).

Cəfər Cabarlı

“Cəfər Cabarlı 1899-cu il martın 20-də Bakıdan 110 kilometr aralıda yerləşən Xız şəhərində işçi ailədə anadan olub. “Cəfər Cabarlı (1899-1934) ...qürurlu Azərbaycan dramaturqu, Sovet İttifaqının şairi və rəssamı Cəfər Cabarlı ədəbiyyat sahəsinə 12 yaşında qədəm qoyub. “Od gəlini”, “Sevil”, “Almaz”, “1905-ci ildə”, “Sadiq silsilələr”, “Solmuş çiçəklər”, “Nəsrəddin şah”, “Oldöz”, “Fəth Ərdinə”, “Aydın”, “Oktay El oğlu” pyesləri və yeni sovet dövründə dörd cildlik [ikinci cild] kitablarında Azərbaycanın yeni alfabətinə yazılmış və çap olmuşdur. Etiraf etmək lazımdır ki, illər öncədən adı çəkilən əsərlər milli-mənəvi dəyərlər səviyyəsində tədqiq və təhlil olunmur və bu teatrlara hələ də “sosialist realizmi” üsulu ilə yanaşılır. Cabarlı şəxsiyyətinin əzəmətinə, sənətinin qüdrətini şərtləndirən amillərdən biri də odur ki, o, bütün siyasi təzyiqlərə baxmayaraq, ötən əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın qara tarix kitabını vərəqləyərək cəsarətli addım ataraq, həqiqətin işığını zülmətə saça bildi.

Cəfər Cabarlı Azərbaycanda senaristlik sahəsinin banisi hesab olunur... Bu dramaturq ilk dəfə ekran əsərində ("Səvil", "Almaz") azərbaycanlı qızların aktyorluğa cəlb olunmasında mühüm rol oynayıb... Cabarlı Azərbaycan ədəbiyyatının və incəsənətinin inkişafı, 20-ci əsrdə müstəsna xidmətləri olan dramaturq, yazıçı, şair, jurnalist, tərcüməçi, senarist, tənqidçi, görkəmli teatr tənqidçisidir (Rüstəmli, 2005: 323).

Böyük Xan Naxçıvani

1871 Naxçıvan-1942 Təbriz; Azərbaycanda [Bugünkü Azərbaycan Respublikasında] teatr təhsilini bitirmişdir. Əli Bayramovun teatr qrupunda səhnədə işləməyə başlayıb. 1917-ci ilin inqilabından sonra Təbrizə getdi. 1927-ci ildə onun rejissorluğu ilə Molyerin "Zoraki həkim" pyesi ilə "Şiri-xurşid" teatrı açıldı. O, Təbriz teatrında Stanislavski sisteminin yaradıcılarından biri olub və bu sistemlə "Ariyən Acturalı"la rəhbərlik edib. Onun ifaları Aramiyan, Şiri- Xurşid zallında nümayiş etdirilib. 1941-ci ildə "Ariyən Acturalı"ı siyasi və sosial dəyişikliklərə görə ləğv edildi. 1941-ci ildən sonra Böyük Xan Naxçıvani digər Təbriz teatr quruluşlarında baş rejissor kimi çalışmış, İran-Sovet Mədəni Əlaqələr Dərnəyinin, Təbriz şöbəsinin və Azərbaycan Dövlət Teatrının yaratdığı əsərlərdə iştirak etməmişdir" (Əlizadəgan, 2015: 40). Həmçinin "Əli Qəhrəmanov" Böyük Xan Naxçıvanının Təbriz və Naxçıvan teatrında müstəsna rolu haqqında yazır: "Böyükxan Naxçıvanski, Naxçıvan teatrının inkişafında mühüm rol oynayan şəxslərdən biri idi. O, 1901-ci ildən aktyor, 1904-cü ildən 1915-ci ilin avqust ayınadək Naxçıvanda hazırlanan tamaşalarda bir aktyor və rejissor kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1909-cu ilin axırlarında Azərbaycanın görkəmli aktyoru Sidqi Ruhlulla Cənubi Azərbaycana [İran Azərbaycanına] ilk qastrolundan sonra 12 nəfər aktyorla birlikdə Naxçıvana gəlir"(Qəhrəmanov, 2019:128).....1920-ci illərdə "Böyükxan Cənubi Azərbaycanda[İran Azərbaycanında] yaşayarkən Naxçıvanski soyadını "Naxçıvani" soyadına dəyişir.. O, Cənubi Azərbaycanda[İran Azərbaycanında] yaşadığı illərdə Təbrizdə teatr hərəkatının yayılmasına və inkişafına nail olmuşdu. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, o zaman Azərbaycan ziyalılarının təşəbbüsü nəticəsində Təbrizdə "İslah və tərəqqi", "Cəmiyyəti-xeyriyyə" kimi bir sıra mütərəqqi cəmiyyətlər yaradılmışdır. Bu cəmiyyətlərdə Təbriz ziyalıları fəaliyyət göstərirlər. Onlarda öz mütərəqqi fikirlərini kütlələrə çatdırmaq üçün ən güclü vasitələrdən biri olan teatr cəmiyyətlərindən istifadə edirdilər" (Həməni, 2019: 135).

Böyük Xan Naxçıvani Təbrizdə yaşadığı illərdə[1920-1941] "Aryan Teatr Dərnəyi" ilə pyeslərə quruluş verib, əsərlər səhnələşdirib, ömrünün sonunadək həyat və digər məsələlərə baxışları ilə geniş təhlil edilən dəyərli əsərlər yaratdı. O, Azərbaycan teatrına layiqli xidmətlər göstərmiş, Azərbaycan teatr sənətinə yeni elmi baxış gətirmişdir. Onların arasında 1923-cü ildən 1940-cı ilə qədər həmin cəmiyyətdə 45 pyesdə səhnələşdirdiyi müxtəlif quruluşlu əsərlər hazırlamasıdır.

Mirzə Bağır Hacıadə

Onun haqqında ətraflı məlumat yoxdur. Səid Münirinin "Mirzə Baqer Hacıadə"nin (2000) kitabındakı yazılarından belə nəticə çıxara bilərik: Mirzə Baqer Hacıadə 1895-cü ildə Təbrizdə doğulub və 1975-cü ildə Təbriz (Tubayə qəbiristanlığında dəfn olunub) vəfat etmişdir. Onun atası nüfuzlu xalça taciri və qardaşı Hacı Əli Kumpani ilə birlikdə Təbriz bazarındaki Şeyx Kazım sarayında mağazaları olan məşhur kumpanılar ailəsinin üzvü idi. 1915də İyirmi yaşında, atası onu tibb fakültəsində oxumaq üçün Tiflisə göndərir, lakin o, Tiflis Konservatoriyasına daxil olur və Tiflis incəsənət Fakültəsinin aktyorluq və rejissorluq diplomu almağa müvəffəq olur. Onun həyatı İranın siyasi və sosial eniş-yoxuşları ilə üst-üstə düşür. Qacarlar dövrünün keçməsi, Pəhləvi hökumətinin qurulması və Rza Xaninin zülmü və ikinci Pəhləvi hökumətinin başlanması. Onun Tiflisdən qayıdışı Qacardan Pəhləviyə keçid dövrünə təsadüf edir. Mirzə Bağır yaradıcı bir komediyaçı idi və onun səyi ilə Şirخورşid zalı yenidən dirçəldi. Lakin Arazın o tayında təhsil aldığı üçün teatr fəaliyyəti hökumətin ciddi sərtliliyi ilə üzləşmiş və ya həbs edilmiş, ya da hər siyasi-ictimai vəziyyətdə nəzarətdə saxlanılmışdır.

Qulamhüseyn Sa'idi

(15 yanvar 1936 - 23 noyabr 1985) Göhər Murad təxəllüsü ilə psixiatr və yazıçı idi. Sa'idi 1935-cü il dekabrın 24-də Təbrizdə anadan olmuşdur. Atası “Əli Əsgər”, anası isə “Təyyibə”dir. O, işçi ailəsində böyüyüb. “O, İran teatr tarixində bütün dramaturqlardan daha məşhur olub və senzura, qadağa, həbs və işgəncələrə baxmayaraq əsərləri çap olunub, oxunub və görülüb. O, 1940-1950-ci illərin ən məhsuldar dramaturqudur, əsərlərinin əksəriyyətini “Cəfər Vali” kimi yaxşı rejissor tərəfindən “Səngləc” teatrında səhnələşdirmək şansı qazanmışdır... Sa'idi iyirmidən çox pyes yazmışdır, bəziləri dəfələrlə çap olunmuşdur: “Karbafek ha Dər Səngər”(1960), “Kalate Gol”(1960), “10 lal oyunu”(1965), “Dünyanın ən yaxşı atası”(1965), “Beş Məşrutə inqilabı haqqında pyeslər”(1966), “Aye ba Kolah Aye bi Kolah”(1967), “Xane Roshni”(1967), “Dikte və Zaviyyə”(1968), “Pərvar Bəndan”(1969), “Vay halına Məğlubun”(1970), “Biz Dinləmirik”(1970), “Caneşin”(1970), “çəşm dər bərabərə çəşm”(1971), “Aqəbəte qələm Fərsai”(1975), “Zəhhak”(1976) Bal Ayı”(1978). Eyni sayda pyeslərin tarixinə nəzər saldıqda belə görünür ki, Sa'idi əsərlərinin çoxunu 1971-ci ilə qədər yazıb və bundan sonra yazdıqlarına diqqət edəndə diyəsən Sa'idi 1960-cı illərdə heç nə yazmayıb” (Malkpur, 2023: 153).

Sa'idinin dramaturgiyadan əlavə başqa ədəbi fəaliyyəti də olub. “Tibb və ədəbi fəaliyyəti dövründə o, jurnalistika ilə də məşğul olub ki, bunlar arasında “Əlifba”nın on iki nömrəsini, İranda altı nömrəsini və Fransada altı nömrəsini, habelə inqilabdan əvvəl Londonda nəşr olunan “İranşəhr”i və Sa'idi nəşrində “Şamlu” ilə əməkdaşlıq etdiyini qeyd edə bilərik. Bu illərdə o, bir sıra tədqiqat işləri və monoqrafiyalar da nəşr etdirmişdir. 1967-ci ildə Sa'idi “Alı-Əhməd”lə birlikdə senzura qarşı mübarizə aparmaq üçün “Hoveyda”[O, 1964-1977-ci illərdə İranın 37-ci baş naziri olmuş] ilə görüş getdi və nəticə əldə etməyən bir plan təqdim etdi, lakin bu hərəkət az sonra İran Yazıçılar Cəmiyyətinin yaranmasına səbəb oldu”(Əsədi, 2002: 14). Sa'idi nəhayət həyatının beşinci onilliyinin əvvəlində sürgündə vəfat etdi və Parisdə məşhur Perlaches qəbiristanlığında dəfn edildi.

Əhməd Damud

"Əhməd Damoud (1939-2022, tədqiqatçı, müəllim və teatr mütərcümü) təxminən 1963 və ya 1964-cü illərdə Təbriz Səhiyyə İdarəsinin əməkdaşı olub və bir müddət sonra Təbriz Universitetinə (1968) qəbul olunduğu üçün yenidən bu şəhərə qayıdıb. Bu səbəbdən onun Təbrizdəki teatr fəaliyyəti iki yerə bölünür. 1968-ci ildə “Əhməd Damud” Təbriz Universitetinin psixologiya fakültəsinin tələbəsi idi. O, həmin dövrdə Təbrizdə bədii yaradıcılığı üçün gənc və istedadlı sənətkarları toplayaraq “Pişro teatr qrupu” yaratmış və bu kollektivi hazırlamaqla yanaşı, 1971-ci ilə qədər dünya dramaturgiya ədəbiyyatının görkəmli pyeslərini də səhnələşdirmişdir. Belə teatrlar: "Ölüm üçün lotereya"; Wahe Kacha yazısı; "Monavana"; Murice Meterling yazısı "Şüşə Zoopark"; Tennessi Vilyams yazısı. Əhməd Damoud təhsilini davam etdirmək üçün 1971-ci ildə Amerikaya getdi. Amma Əhməd Damudun gedişindən bir neçə il əvvəl Mahmud Qabbəzərrin, Xosrov Payab, İsmayıl Püştəpənəh və Mahmud Ələvinin səyləri ilə “Arya Teatr Qrupu”nu quran bu ehtiraslı qrup fəaliyyətlərini davam etdirir” (Mustafa, 2023: 85).

Xosrov Həkim Rabit

1930-cu il aprelin beşinci günü Şirazda anadan olmuşdur. O, dramaturq, radio pyeslərinin müəllifi və dramatik əsərlərin tənqidçisidir. Qeyd etmək lazımdır; 1969-ci ildə Mədəniyyət və İncəsənət Nazirliyi şəhərlərə təcrübəli mütəxəssislər göndərərək teatr sənətkarlarının təşkilatlanmasına və onların yetişdirilməsinə başladı və bu baxımdan mərkəzdən göndərilən ilk mütəxəssis Xosro Həkim Rabit oldu. O, bu şəhərdə mövcud olan uyğun fona və parlaq istedadlara uyğun fəaliyyətə başladı. Ona görə də ilk əsəri – “Yağıha”

tamaşasının nümayişindən sonra ən yaxşı mətnlərindən biri olan “Anja ke mahiha səng mişəvənd”ə gedir və 1970-cu ilin noyabrında Aria Teatr Qrupunun əməkdaşlığı ilə bu mətni səhnələşdirir. Digər tərəfdən, bu tamaşa ilk dəfə Təbrizdə nəşr olundu” (Mustafa, 2023: 86). “Mahmud Qubbə Zərrin” həmin dövrlə bağlı deyir: “Cənab Rəbi 1969-cü ildə mütəxəssis kimi Təbrizə gəldi ki, bu da çox mühüm idi. Təbii ki, indi teatr uşaqları elə bilirlər ki, Təbriz modern Teatrının yaradıcısı Rəbi müəllimdir, bu, belə deyil... O, Təbrizə ilk gələndə aktyorluq kursu alıb. Stanislavskinin üslubunu uşaqlara öyrədirdi....Təbrizdə olduğu iki-üç il ərzində o, ancaq özünəməxsus iki-üç tamaşa nümayiş etdirdi” (Qubbə zərrin, 2017: 42).

Zamanla Təbriz Teatrının Eniş-Yoxuşları

İran 18-ci əsrin ikinci yarısının (miladi 1871-ci ildən sonra) çətin siyasi və ictimai şəraitini yaşayırdı. Türkmən Çay və Gülistan razılaşmalarından sonra yeni siyasi coğrafiyanın yaranması və regionların İrandan ayrılması və onun sosial təsirləri ölkəyə müasirlik və modernizmin daxil olması və nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması və təkmilləşdirilməsi, kommunikasiyaların genişlənməsi və əvvəlki dalanlardan çıxması, müstəmləkəçi dövlətlərin və xüsusi ticarət sistemlərinin mövcudluğu ilə əlaqədardır İranın qeyrətli və zəkali oğlu “Əmir Kəbir”in Fin Kaşan hamamında öldürüldüyü dövr, hər məarif sözünün ağır nəticələri olacaq; Bu proses konstitusiyaya adı altında Dövr dəyişikliyin və yeni şərtlərin yaranmasının əsasını qoydu. Təbii ki, bu istiqamətdə xalq arasında təhsil almış ziyalılar, məktəblər (dar əl-fünun), qəzetlər, ədəbi əsərlərin tərcüməsi və s. təsis etməklə məarifçiliyin inkişafında müstəsna rol oynamışlar. Bu arada modernizmin ən təsirli təzahürlərindən biri, yəni teatr misilsiz rol oynamışdır. Xalq kütləsinin çox vaxt savadsız olduğu bir cəmiyyətdə o dövrün ziyalıların ictimai-siyasi tənqid və mövcud şəraitin məarifləndirilməsi üçün müraciət etdikləri ən təsirli üsul teatr idi. Məhz bu dövrdə ədəbiyyatşünaslıq sahəsində qabaqcıl olan Mirzə Fəthəli Axundzadə öz əsərlərini Qafqaz regionunda ziyalılığın və siyasi cərəyanların əsas axını olan Tiflisdə yaşadığı təcrübələrin təsiri altında, ümumilikdə Avropada, xüsusən də Rusiyada tənqidi tənəkkür sənətinin sahiblərindən ruhlanaraq yaratmışdır. Axundzadənin yaradıcılığını iki sahəyə bölmək olar: 1- dramatik əsərlər və ya başqa sözlə pyeslər 2- ədəbi traktatlar və yazışmalar. Biz yalnız onun əsərlərinin (pyeslərinin) birinci hissəsi ilə məşğul olacağıq. Axundzadə hesab edirdi ki, cəmiyyəti xilas etməyin və islah etməyin yeganə yolu tənqiddir və tənqidi olan ədəbi mətnlər cəmiyyəti islah etmək üçün addımlar atmalıdır. Əslində, bu, Avropada sənətkarların, yazıçıların getdiyi yol idi və o, rus dilini mükəmməl mənimsəməklə, dünyanın ən qiymətli əsərlərini öyrənməklə bu kateqoriyaya çatmışdı. Odu ki, o dövrün ictimai-siyasi şəraitinə uyğun olaraq xalqın təcrid və problemlərinə tam bələd olaraq, Avropa əsərlərindən yazıb və ya uyğunlaşdırmaqla türkcə altı pyesdən ibarət dram yaratmış, sonra Mirzə Cəfər Qaraçə Dağı tərəfindən və Mirzə Fəth Əlinin özünün nəzarəti ilə farscaya tərcümə edilmişdir. Bu komediya pyeslərinin diqqət mərkəzində və mövzusu İranın o dövrdəki ictimai, dini və siyasi şəraitini çəkmək və tənqid etməkdir. Cahillik və mövhumat insanı əzablandırır. Hakimiyyət ləyaqətsizdir və korrupsiyaya qorq olub. fırıldaqçılar müqəddəslər və din adına savadsız və Sadəlovh insanları aldatırlar. Tamah, xəsislik və yalan kimi xüsusiyyətləri pisləmək. Məlumdur ki, Mirzə Fəth Əli Tiflisdə öz pyeslərini tamaşaya qoyub. belə görünür ki, bu tamaşalarda İranda hökm sürən siyasi atmosfer haqqında tənqidi fikirlər olsa da, tamaşanın yeri (Tbilisi) ilə bağlı tələblərə görə bəzən çar sistemi (Molla İbrahim...) təriflənib və ya Fransa inqilabının məhvi (Müsyö Jourdan...) təqdim olunur. Eyni zamanda hakimiyyət avtokratik yanaşmasına görə bu reaksiyaya layiq deyildi və bu onu göstərir ki, çar sistemi Axundzadənin teatr fəaliyyətinə ciddi nəzarət edirdi. Amma bu tamaşalar İranda Mirzə Fəth Əlidən onilliklər sonra tamaşaya qoyulub. Eyni zamanda Mirzə Ağa Təbrizi pyesləri ilə bağlı Mirzə Fəth Əli ilə məktublaşır, tənqid və hidayət alırdı. Mirzə Ağanın əsərləri də öz dövrünün ziyalı, yəni Mirzə Fəth Əli kimi komediya formasında yazılmış və ictimai tənqiddə əsaslanmışdır. Mirzə ağa bu əsərlərində xalqın bütün əxlaqi və davranış iyrəncilikləri ilə yanaşı, hökmdarların səriştəsizliyinə də hücum

edir. Təbii ki, görünür, Mirzə Ağanın vətəndaş mövqeyi olduğundan və ehtiyatlılıqdan -Siz qorxudan oxuyun - əsərlərini Mirzə Məlkəm Xan Nazim əd-Dövlə təxəllüsü ilə çap etdirmişdir. Təxminən 50 il bundan əvvəl İbrahimov adlı tədqiqatçı Mirzə Məlkəm Xan Nazim əd-Dövlənin Mirzə Ağə Təbrizi ləqəbli olmasına dair dəlillər təqdim etmiş və bu dəlillərlə iddiasını sübut etmişdir. Mirzə Ağə Təbrizinin beş pyesdən ibarət toplusu ondan qalıb. Mirzə Ağə pyeslərindəki texniki qüsurlara baxmayaraq, Axundzadənin də bu baxımdan ona məsləhət verdiyi, bu pyeslərdə Mirzə ağə padşahların sərtliyi, sarayda rüşvətxorluq, demaqoqluq, mövhumatçılıq, ailə birliyini tənzimləyən qayda-qanunlar, xüsusi bir şəkildə saraydakı siyasi fitnə-fəsad kimi vərdişləri cəsarətlə pisləyir... Mirzə Ağə “fikirlərin hiddətlənməsi” dövrü kimi tanınan dövrdə əksər əsərlərində kəskin tənqid bıçağının iqtidarın boğazına sıxışdırılması ilə məşğul olurdu. Əldə olan sənədləri araşdıraraq iddia etmək olar ki, teatr 18-ci əsrin sonundan başlayaraq Təbrizdə tamaşaya qoyulur. “Təbrizdə dram” kitabında (məşrutə inqilabından neft sənayesinin milliləşdirilməsi hərəkətinə qədər) bu dövrdə bir neçə hadisə qeyd olunur: Təbrizdə erməni teatr fəaliyyətinin başlama tarixi – Təbriz erməni teatrının banisi keşiş Papazian – 1879-cı il; 1887-cı ildə Aramiyan məktəbində Avakiyan teatr qrupunun fəaliyyətə başlaması; Bu illərdə Təbrizdə komediya və xalq tamaşaları yanaşı, görkəmli əsərlər də göstərilmişdir: “Venesiya taciri” (Şekspir), Otello (Şekspir),... Erməni Teatr Zalı (Aramian) təxminən 1895-ci ildə tikilmişdir. Həmin illərdə “Skapanın hiylələri”, “Medeya”, “Tereza bacı”, “Kreçinskinin toyu” və s. “Təbriz Əvvəllər şəhəri” kitabında qeyd olunduğu kimi, ümumiyyətlə, o illərdə Təbrizdə teatr üç yerdə nümayiş etdirilirdi: 1- Soli Cinema-nın keçmiş yeri 2- Aramian Teatr Zalı 3- Xeyriyyə Yay Zalı. Təbrizdə teatrın böyüməsi Bakıda və ya Tiflisdə teatr təhsili almış savadlı insanların hesabına olub. Məsələn, Mirzə Fətəli Axundzadənin yazdığı Müsyö Jourdan pyesi təqribən 1916-cı ildə Təbrizin Darül-fünun məktəbində Abdulla Abdallahzadə Fərivər tərəfindən oynanılıb. 1917-ci ilin oktyabrından sonra İranla Sovet İttifaqı arasında münasibətlər başladı. Arazın o tayından da sənətçilər Təbrizə və əksinə gəlirdilər. Mirzə Fətəli Axundzadə, Mirzə Ağə Təbrizinin dramaturgiya sahəsində baş tutan Təbrizin ilkin teatr tədbirlərindən sonra bu tamaşalarda bir neçə teatr çıxışı etdi. Demək olar ki, pyeslərin tamaşası mövcud vəziyyətin izahında, idarəçilik sisteminin dəyişdirilməsinə, məşrutə inqilabının başverməsinə kontekst yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Təbriz məşrutə inqilabından sonra nizamsızlaşdı, bir müddət Məhəmməd Əli Şahinin istibdadının ocağı, bir müddət rusların və osmanlıların meydanı oldu. Birinci Dünya Müharibəsi illərində təbrizlilər bir sıra xalqa dost, vətənpərvər kişilərin ətrafına toplaşaraq azadlıq yolunu davam etdirdilər. [Şeyx Məhəmməd] Xəyabani də bu adamlardan idi. Xəyabani Moxbir əl-Səltənə tərəfindən idarə edildi və basdırıldı. Rezaxaninin çevrilişi Azərbaycanı susdurdu. Rza şah rejimi Azərbaycanın məşrutə dövrünün azad adamlarından razı deyildi və buna görə də bu bölgədə basqı və susqunluğu ilə öz nüfuzunu xalqa üzə çıxardı. Azərbaycan da Rza şah rejiminin diktaturasından əziyyət çəkdi. Təbriz sənətkarlarının teatr sahəsində fəaliyyətləri Rza şah rejimi dövründə də davam etmiş və bu rejimin siyasi eniş-yoxuşları ilə yanaşı dalğalanmış, Təbrizdə məktəblərin sayı getdikcə artmış və bu şəhərdə savadlı insanların faizi artmışdır. Bu mədəni inkişaflarla yanaşı, teatr daha da gücləndi, tamaşaların keyfiyyəti yüksəldi, insanların teatr sənətçiləri, bədii teatr haqqında düşüncə tərzini müəyyən qədər dəyişdi. 1931-1941-ci illərdə Təbriz teatr sənətkarlarının və kollektivlərinin fəaliyyəti; Yəni, Rza şahın diktaturası illəri daha ağır olub və çoxlu qruplar, bədii truppalar formalaşmış, çoxlu uyğun və tutarlı tamaşalar səhnələşdirilib. Bəzi sənətkarlar, o cümlədən Böyük Xan Naxçıvanının bədii truppası Təbriz teatrının tərəqqi və inkişafında çox təsirli olmuşlar” (Agənd, 1994: 118).

1920-ci il dövlət çevrilişindən və Rza xanın 1925-cü ildə İran taxtına çıxmasından sonra ictimai-siyasi şəraitin dəyişməsi, bir tərəfdən də buna paralel olaraq eramızın 1917-cı ildə Rusiyada bolşevik inqilabı və Romanovlar sülaləsinin süqutu Təbrizlə Qafqaz arasında mədəni əlaqələrin bərpasına səbəb oldu. Qafqaz teatr sənətçilərinin Təbrizdə istər ifaçı kimi, istərsə də yazılı dramatik əsərlər (pyeslər) şəklində olması, eləcə də Bakıda və Tiflisdə teatr təhsili almış

sənətkarların olması peşəkar teatr hərəkatının yaranmasına səbəb olmuşdur. Möhtəşəm Şiroxurşidi Sorx zalı (Ark/Balabağ) 1927-ci ildə Böyük Xan Naxçıvanının quruluşunda Molyerin “Məcburi həkim” pyesinin tamaşası ilə açıldı və bu hadisə ilə Təbriz teatri yeni mərhələyə qədəm qoydu. Baxmayaraq ki, -Mirzə Baqer Hacızadənin qeydləri əsasında-Rza Xaninin Təbriz teatr tamaşalarına nəzarət sisteminin sərtliyi və tamaşaların mövzu və dilinə həssaslıqla yanaşılması barədə məlumatlar əldə var; Amma Təbriz teatri milli-vətənpərvərlik və antik pyesləri (Rza Xani sisteminin sevimlisi və vurğusu idi) və ya Cəfəqalishah, Abbas Mirzə Naib əl-Səltənə, Damade Fərari, Rüstəm və Söhrab, Əmir Kəbir, Həkim Ömər Xəyyam, Bəhram və Rum Qeysəri və ya arazın o tayının yazıçılarının pyesləri tərcümə edib uyğunlaşdırdı, məsələn: Mirzə Fətxəli Axundzadə, Üzeyir Hacı Bəyov, Cəlil Məhəmməd Quluzadə, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabarlı və Şirvanzadə... kimi: ölümlər, Arşın Mal Alan, Əslı və Kərəm, Məşhədi ibad, Namus... Şiroxurşid zalında səhnəyə çıxdılar. Bu proses Birinci Dünya Müharibəsinin ortalarında 1941-ci ilə (Rza şahın süqutu) və Qızıl Ordunun Təbrizə gəlişinə qədər davam etdi.

1917-ci ildə Oktyabr inqilabının əvvəlinə qədər çar hakimiyyətinin sonunda Bakıda çalışmış, Qafqazda xaos və iğtişaşlar zamanı Təbrizə qayıdan ən təsirli dramaturq və rejissorlardan biri də Abdullahzadə Freivardır. Təbrizdə çoxlu əsərlər səhnələşdirmişdir; Xüsusilə 1944-cü ilin sonlarında İran-Sovet Mədəni Əlaqələr Dərnəyinin Təbriz şöbəsinin yaradılması ilə Təbrizdə teatrın inkişafında dəyərli rol oynamış, Azərbaycan Demokratik Təriqətinin siyasi hərəkatından sonra 1946-cı ildə Tehrana köçürülmüş və 1959-cü ildə vəfat etmişdir. Siyavəş, Xosrov Pərviz və s. kimi yazılarından onun İrana böyük marağı olduğunu görmək olar. “Etihad İran Məktəbində eyni zamanda və mədəni-siyasi fəaliyyətlə bağlı olaraq, Abdullahzadə incəsənət, xüsusilə də teatr sahəsində diqqətəlayiq işlər görüb... O, Badkubədə [Bakıda] yaşayan iranlıların təhsili üçün yalnız teatr vasitəsilə çox çalışmış, satdığı biletlərdən əldə etdiyi cüzi gəlirlə iranlı uşaqlara və aztəminatlı tələbələrə maddi yardım etmişdir.” (Rəncəbr Fəxri, 2004: 18). Eləcə də elə həmin illərdə 1921-cü ildə “ayneye ibrət” teatr dərnəyinin yaradıcılarından olan, geridə qalmış və lal-kar uşaqlar üçün ilk məktəbləri yaradan “Cabar Bağçaban” da öz maarif və mədəniyyət işini inkişaf etdirmək üçün teatrdan bəhrələnir. O, Azərbaycanda və İranda uşaq teatrının əsasını qoyan ilk şəxslərdən hesab edilməlidir. Pyeslərində uşaqlar üçün heyvanların dilindən istifadə edir. Təbriz teatrının چراغی zamanın enişli-yoxuşlu günlərində həmişə cəmiyyətə vicdanlı bələdçi olub. Əslində, Rza şah Pəhləvi dövründə Təbriz teatri çətin şəraitdə Feniks quşu kimi yaşamağa davam etmişdir. Rza şahın istefasından və 1941-ci ilin sentyabrında Mavrikiy adasına sürgün edilməsindən sonra Məhəmməd Rza atasının taxtına oturdu. Qızıl Ordunun 1941-ci ildən 1944-cü ilə qədər İran Azərbaycanına gəlişi ilə “Ariyən”, “Firdovsi”, “Həqiqət”, “İran”, “Təbriz” kimi teatr qrupları bir-birinin ardınca bağlanmış, nəhayət, 1944-cü ildə yuxarıdakı dəstələr o dövrdə İranda və Təbrizdə bütün dövrlərdə fəallaşan siyasi cərəyanların təsirinə məruz qalmışlar və onların hamısı İran-Sovet Mədəni Əlaqələr Dərnəyinin və Sovet Mədəniyyət Evinin nəzarəti altında işləyirdilər. Birinci Dünya Müharibəsinin başlaması, müttəfiqlərin Təbrizə daxil olması, Azərbaycan Demokrat Partiyasının mövcudluğunun elan edilməsinə səbəb oldu. Teatrın bu siyasi hadisələrlə üzləşməyə məcbur olduğu xüsusi bir vəziyyət yaratdı və onun zirvəsi Təbrizdə Dövlət Teatrının yaradılması oldu. Həmin bir ildə Təbrizdə teatrın çiçəklənmə dövrü olub. Aktorallar Firqənin təbliğatı istiqamətində və yeni idarəçilik formasının təbliği istiqamətində hərəkət edirdilər. Teatr sahəsində fəaliyyət göstərən 67 sənətkar: Məhəmməd Əli Rüşdi, Səməd Səbahı, Vəli Xakdan, Cavad Şəfizadə, Leyla Möhsünpur və s. kimi müxtəlif vəzifələrdə rejissor, qrup rəhbəri, və s. aktyor kimi hökumət tərəfindən işə götürülərək “Azərbaycan Dövlət Teatrının işçiləri” adı ilə fəaliyyət göstərirlər. Əsərləri tüm azərbaycan dramaturqlarına aid olmuş: “Arşın Mal-Alan”, “Namus”, “Hacı Qara”, “Məşhədi ibad”, “İşğal davam edir”, “Sevil”, Leyli və Məcnun”, “Əslı Kərəm”, “Mərdi Xəsis”, “Aşıq Qərib” və.... Demokratların bir illik hakimiyyəti dövründə teatr fəaliyyəti də zirvəyə çatmışdır; Təbriz və

Şiroyurşidi Sorx Salonunda nümayiş olunan bütün tamaşalar türkcə və yerli mövzularda olub, bütün biletlər və elanlar da türkcə çap olunub. Bu proses Təbrizdə bir ildən çox çəkmədi; 1946-cı il dekabrın 21-də Azərbaycanda demokratik firqə süqut etdi. Onun liderləri qaçdı və ya edam edildi. Səməd Səbahı və Məhəmməd Əli Rüşdünün rəhbərliyi altında Təbriz Dram və Opert Aktyorlar Şurasının aktyorluğu 1948-ci ilə qədər fəaliyyətini davam etdirdi, lakin elə həmin il Məhəmməd Rza şahın Tehran Universitetində nəticəsiz sui-qəsdı və İran teatrının qabaqcıllarının, o cümlədən “Əbdülhüseyn Nuşin” və “Xeyrxah”ın həbsi ilə 1948-ci ilə qədər basqı artmağa başladı. Təbriz teatri da həmin illərdə bu hadisələr nəticəsində aşağıya doğru getdi; Əslində, firqə süqutundan sonra Təbriz teatrının birinci dərəcəli sənətkarları, məsələn: Hüseyn Ərəb Oğlu,... Araz Çayının o biri tayına köçürüldü və ya: Abdullah Abdullah Zadə Fərirvar, Səməd Səbahı,... əsasən Tehrana köçürüldü; Bu əyri və yoluxucu vəziyyət müxtəlif siyasi və ictimai hadisələrlə dalğalanmağa davam edir; 19 avqust 1953-ci il dövlət çevrilişindən sonra ölkədə ciddi məhdudiyyətlər hökm sürür, Təbrizdə bədii məkanlar, xüsusən də teatrlar görünməmiş bir durğunluq yaşayır. Bu alovlu atmosfer 1965-cü ilə qədər davam etdi.

“Ədəbiyyat, incəsənət və jurnalist dairələri birbaşa nəzarət altında idi və uzun müddət yalnız çevrilmiş hökumətini təbliğ edirdilər. Bu şəhərdə [Təbriz] populist ictimai instituta çevrilmiş teatr ciddi senzuraya məruz qaldı. Teatr ana dilində oynanmırdı, bədii-ictimai əsərlərdən xəbər yox idi” (Əlizadəgan, 2016: 118).

O dövrün daha çox solçu ziyalıları olan Cəlal Ale Əhməd, Qulamhüseyn Sa'idi, Mahmud Dövlətabadi və Əhməd Mahmud və s. siyasi dəyişikliklərə və inkişafə reaksiya göstərsələr də, yarıdan çoxunun savadsız olduğu cəmiyyəti maarifləndirmək üçün əsərlər yazsalar da, bunun əvəzini ağır ödədilər.

1965 və 1970-ci illər Üsyanı, Həmin Dövrün Siyasi-İctimai Kontekstində İstehsal Olunmuş Əsərlər

Təbrizdəki teatr, 1965-ci ildən üç il bağlandıqdan sonra, İranda (Tehran) intellektual və qabaqcıl hərəkətlə eyni vaxtda yenidən açılırdı. Bədii ədəbiyyat sahəsində Səməd Behrənqi, dramaturqluq sahəsində isə Qulamhüseyn Sa'idi hakim cərəyanın əleyhinə yazan ölkə rəhbərləri sırasında hesab olunurdu. Feniks kimi Təbriz teatri yenidən doğulurdu. Peşəkar və ciddi teatr axını hələ dirçəlməmişdi, lakin Təbrizin Şiroyurşid zalı, Firdovsi zalı və bir neçə başqa teatr mərkəzləri kimi münasib infrastrukturların mövcudluğu səbəbindən bir qığılcımla alovlanırdı. İstedadlı gənclər orta məktəblərdə teatrla məşğul olurdular və 1965-ci ildə Əhməd Damud Təbrizdə olması ilə onu alovlandırır. “Qrupun yaradıcısı Əhməd Damoud Təbriz Universitetinin psixologiya fakültəsinin tələbəsidir. Təbriz Gənclərinin Liderlik Klubuna bağlı olan bu qrup Əhməd Bəni Əhməd tərəfindən idarə olunurdu. Əhməd Damoud teatr hazırlığı dərsləri keçirməklə yeni nəslə topladı. Qısa müddətdə aktyorluq texnikasını, ifadə texnikasını, müxtəlif baxış nöqtələrini öyrətdi” (Əlizadəgan: 1395, 127). Həmin il “Əhməd Damud” özünün yeni təsis etdiyi “Pişro Teatr Qrupu” ilə birlikdə “Vahe Kaça”nın hekayəsi əsasında “Ölüm üçün lotereya” tamaşasını səhnələşdirir. 1968-ci ilə qədər təhsilini xaricdə davam etdirmək üçün Təbrizi tərk edənə qədər o, bir neçə qalıcı əsərlər qoydu: Monavana (Meterlinq),... Son bir neçə ildə Damudun yaradıcılığına qatılaraq təcrübə toplayan gənclər qruplar yaradaraq teatr yolunu davam etdirirlər. 61-ci illərin sonu, 71-ci illərin əvvəllərində “Ariya”, “Rabet”, “Emroz”, “Zaman”, “Ark” və s. teatr kollektivləri yaranaraq, İran və dünya dramaturgiya ədəbiyyatından əsərlər nümayiş etdirməklə Təbriz teatrlarını – “Şiroyurşid”, “Təbriz”, “Firdovsi”, “Gənclər sarayı”nı dirçəltmiş, təbrizlilərin yarıtılmaz ruhuna yeni nəfəs vermişlər. Mədəniyyət və İncəsənət Mərkəzinin şəhərlərin teatrlarını gücləndirmək siyasətini əsas götürən “Xosro Həkim Rabet” 1970-ci ildə ilk teatr mütəxəssisi kimi Təbrizə gəlir. Həmin illərdə Təbrizdə tamaşaya qoyulan tamaşaların əksəriyyəti Qulamhüseyn Sa'idinin, Bertold Brextin, Bəhram Beyzainin əsərləri idi. Əslində Təbrizdə o dövrün ictimai-siyasi şəraiti solçu və müstəqil hərəkətlə bağlı idi və kapitalizmə qarşı müqavimət göstərmiş, yadellilərin istilasına

qarşı mübarizə aparmışdır. Ona görə də tamaşaçılar və teatra maraq göstərənlər bu cür tamaşaları alqışlayırdılar. Baxmayaraq ki, sistem və idarəçilik bu sahədəki fəalları xoşlamırdılar. “Vərəzililərin əlindəki ağaclar”, “Dikte və Zaviyə”, “Caneşin”, “Aye Ba Kolah Aye Bi Kolah”, “Cənab Əsrarinin Mətbuat Dünyası”, “Qalile” və s. kimi pyeslərə nəzər salmaqla, tənqidi teatrın o dövrün ictimai-siyasi şəraiti ilə bağlı iti dilini asanlıqla başa düşmək olar.

Nəticə

Əldə edilən məlumatları araşdıraraq və bu məlumatları birlikdə müqayisə edərək belə qərara gəlmək olar ki, idarəetmə sistemlərinin nümayişinin effektivliyi və effektivliyi ironik bir vəziyyətə malikdir və daim bir vəziyyətdən digərinə dəyişir. Bu xüsusiyyət, zaman və məkan məhdudiyyəti olmadan bütün idarəetmə sistemlərinin təsirinə məruz qalan teatrının doğulduğu yerin məhdudiyyətindən kənardadır. Avancard və mütərəqqi ziyalıların mövcudluğuna görə Təbrizdəki teatr insan kütləsinin nizama salınmasında və məlumatlandırılmasında özünəməxsus rol oynamışdır. Təbriz teatr sahibi ölkələrin bölgələrinə, xüsusən də Rusiyaya yaxın olmasına və vaxtilə İran bölgələrinin bir hissəsi sayılan şəhərlərlə mədəni yaxınlığına baxmayaraq, Təbriz həmişə teatr sahəsində görkəmli və təsirli sənətkarları qarşılamışdır. Əslində İrana Avropa üslubunda olan Teatr, Qafqaz və Təbriz vasitəsilə daxil olub; Bu sənət, Axundzadə, Cabarlı, Cavid, üzəir hacibəyov, Məhəmməd Quluzadə və s. kimi yazıçılar və Xan Naxçıvani kimi rejissorlar vasitəsilə iranda tanınıb. Qeyd olunduğu kimi, tarixi dövrlərdə teatr dövlət tərəfindən mühüm və nüfuzlu media hesab edildiyi üçün sənətçilər senzuranın iti bıçağını həmişə başlarında hiss ediblər. İstər məşrutə dövründə, istərsə də Pəhləvi dövründə teatr yaranmış bütün qadağalarla öz həyatını davam etdirmiş, ətrafına işıq saçmışdır. Bəzən hökumətlər dramaturgiya sənətinə əl ataraq, tamaşanı öz ideologiyasının tribunasına çevirərək siyasətlərini təbliğ etməyə, bəzən də sənət adamları dramatik əsərdə cəmiyyətin bugünkü vəziyyətini təsvir etməyə, hazırkı vəziyyəti tənqid etməklə yanaşı, tamaşaçıların şüurunu silkələməyə, cəmiyyət qarşısında güzgü rolunu oynamağa cəhd ediblər. Hətta bu yolla da insanları maarifləndirmək üçün həyatlarını qurban verməli olurlar və bu, teatrın dünyanın hər yerində həmişə üzleşdiyi problemdir. Təbrizdə məşrutə dövründən 19-cü əsrin 60-cı illərinin sonlarına qədər səhnə sənətkarları siyasi-ictimai dəyişikliklər qarşısında həmişə ruhlandırıcı və təsirli əsərlər səhnələşdirməyə çalışmışlar. Məşrutə dönəmində çıxarılan mövzuların əksəriyyəti mövhumatla mübarizə, savadlılığa önəm, demaqoqiya ilə mübarizə üzərində qurulub. Birinci Pəhləvi dövründə adları çəkilən dövrlərdə sənətkarlar tərəfindən hökumətin göstərişinə uyğun və ona uyğun olaraq əsərlər səhnələşdirilsə də, əslində ilk Pəhləvi dövründə zirvəyə çatan əsərlərin mövzu və məzmununa hakim quruluş təsir göstərsə də, məşrutə dövrünün yolu hələ də davam etdirilir, milli-vətənpərvər şəxsiyyətlər üzərində qurulmuş məsələlər səhnələşdirilir. Demokratik firqə dövründə Azərbaycanın mədəni sərvətləri önə çəkilir və təbliğat və regional təbliğat istiqamətində daha çox işlər görülür. Amma sonralar İranda sol hərəkət və tudə hərəkətinin güclənməsi ilə Təbriz bu hərəkətin banisi olan ölkələrlə qonşuluğuna və ictimai siyasi ideallara görə açıq şəkildə eyni məzmunlu tamaşaların nümayişinə şahid oldu. 60-cı illərdə Təbrizdə tamaşaya qoyulan əsərlərin əksəriyyəti; Anti-kapitalizm və anti-sömürü üzərində qurulmuş tamaşalar var. Amma eyni zamanda dövrün sənət adamları, ziyalıları cəmiyyətə təsir etmək, sistemə qarşı tənqidi yanaşma ilə dəyərli əsərlər yaratmışlar. Brext, Sa'idi, Beyzai və s. əsərləri kimi onun da effektlərinin yarandığını görmək olar. Nəhayətdə, etiraf etmək olar ki, İslam inqilabına məşrutə inqilabı kimi hərəkət və inqilabların əsaslarının yaradılmasında təsirli ünsürlərdən biri də İranda qeyd olunan dövrdə dramatik əsərlərdə tənqidi təfəkkür və maarifçiliyin mövcudluğudur.

MƏNBƏLƏR

Abbas Xani, Ruhullah (2003). *Azərbaycanda incəsənətin təkamülü*; Tehran: Soruş.
Abrahamian, Yervand (2022). *İki inqilab arasında İran*; (Tərcümə edən: Kazem Firouzmand),

- Adəmiyyət, Fereydun (1970). *Mirzə Fateh Əli Axundzadənin fikirləri*; Tehran: Xarəzmi.
- Agəvnd, Yaqub (1994). *Əvvəldən 1941-ci ilə qədər İranda dramaturqluq*; Tehran: Ney.
- Axundzadə, Mirzə Fəthəli (2019). *Məsəllər*; (Tərcümə edən: Mirzə Cəfər Kərəcə Dağı), Tehran: Xarəzmi, 4-cü çap.
- Çehre Qoşa, Əmir (2023). *Kölgələr girdabında Təbriz*; Əcəb Şir: Səhənd çağırışı, ikinci nəşr.
- Əlizadəgan, Əmir (2015). *Təbrizdə yüz illik teatr*; Tehran: Həft Vadi.
- Əsədi, Kuroş (2002). *Gholamhossein Sa'idi*; Tehran: Qəsə.
- Gedikli, Yusuf (2008). Hüseyn Cavid Rasizade (1882-1941)'nin Hayatı ve Eserleri , *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.38, s. 99-135.
- Hassan Shamsavari, *Mohsen Madirshanehchi*, Tehran: Merkaz, 28-ci nəşr.
- Mələkpur, Cəmşid (2006). *İranda dramatik ədəbiyyat*, birinci cild; Tehran: Tos.
- Mələkpur, Cəmşid (2021). *İranda dramatik ədəbiyyat*, dördüncü cild; Tehran: Tos.
- Mələkpur, Cəmşid (2023). *İranda dramatik ədəbiyyat*, beşinci cild; Tehran: Tos.
- Mohammadzadeh Sediq, Hossein (2017). Mirzə Ağa Təbrizinin 5 pyesi; Tehran: Çalçeleh.
- Mortazavi, Baqer (2018). *Əli Azəri və Təbrizdə ölümlər teatri*; Köln: Müəllif.
- Müniri, Səid (2000). *Mirzə Baqer Hacızadə*; Tehran: Elmi, ikinci nəşr.
- Mustafa, Sirus (2023). *Teatr kategoriyaları*; Təbriz: Ritm.
- Parsi-nejad, İrəc (2010) *İran ziyalıları və ədəbi tənqidi*; Tehran: Sokhn.
- Paşazadə, Qulaməli və Nəcəfi, Nüsrətullah (2017). *Təbriz dəhşət içində*; Qum: Loqolar.
- Qəhrəmani, Əli(2019). " *Təbriz teatri və Böyükxan Naxçıvanski* ", Bakı: Əcəmi
- Qubbə Zərrin, Mahmud (2017). *Peyman (türk və fars dillərində şeirlər toplusu)*; Təbriz: Muğam.
- Rəhimi, Elhəm (2016), *Təbriz teatri*; Tərcümə edən Əhməd Əsgərpur, Tehran: Təkdiraxt.
- Rəhimli, ilham (2005).*Təbriz Azərbaycan Teatri*, Bakı: Çarşıoğlu
- Rəncbərfəxri, Mahmud (2004). *Təbriz teatri, Məşrutə inqilabından neft sənayesinin milliləşdirilməsi hərəkətinə qədər*; Tehran: Sənədlərin təşkili və Milli Kitabxana.
- Rüstəmli, Asif (2005). *Cəfər Cabbarlı*, I cild, Bakı: Promat.
- Səfərova, Zemfira (2009). *Üzeyir Hacıbəyli*, Bakı: M.F.Axundof adına Azərbaycan milli kitabxanasının mətbəəsində.
- Sərdari Nia, *Səməd* (2010, Təbriz, ilklər şəhəri); Təbriz: Əxtar, 4-cü nəşr.
- Tahirov, Kərim (2019). *Cəlil Məmmədquluzadə* 150, Bakı: M.F.Axundof adına Azərbaycan milli kitabxanasının mətbəəsində.
- Viini, Mişel (1998). *Teatr və onun əsas məsələləri*; (Tərcümə edən Sohaila Fəttah), Tehran: Samt.